

<https://doi.org/10.15407/economyukr.2020.06.060>
УДК 330.837+330.1 (477)

О.С. СЕРДЮК, канд. екон. наук,
с. н. с. відділу проблем перспективного розвитку
паливно-енергетичного комплексу,
Інститут економіки промисловості НАН України,
вул. Марії Капніст, 2, 03057, Київ, Україна,
e-mail: serdyuk_O@nas.gov.ua,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3049-3144>

ФЕНОМЕН ПОДВІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ЯК НЕГАТИВНИЙ НАСЛІДОК ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОГО ПЕРЕХОДУ УКРАЇНИ

Досліджено еволюцію формування інституціонального середовища України. Виявлено інституціональні передумови виникнення та існування подвійних організацій в умовах переходу від соціалістичної системи до ринкового господарства. Надано рекомендації щодо врегулювання проблеми подвійних організацій в рамках інституціонального переходу України.

Ключові слова: інститути; інституціональне середовище; світогляд; організації; суспільство; трансакційні витрати; трансакційний капітал.

З розвитком цивілізації, під впливом різноманітних факторів людство сформувало для себе певні уявлення щодо раціональності та справедливості впорядкування суспільного життя. З плином часу розрізнені уявлення вилились у два антагоністичних світогляди, що зумовило різновекторну інституціоналізацію суспільств. З одного боку, дотримуючись переконань щодо спільної відповідальності за власний добробут, суспільства приймали колективістські інститути¹, які мали впорядковувати спільні дії в інтересах держави. З іншого, суспільства, що підтримували ідеї індивідуальної свободи та приватної власності, приймали індивідуалістичні інститути², які мали захищати права індивідів й узгоджувати їх з інтересами держави.

Від часів формування антагоністичних світоглядів інституціональна диспозиція не була статичною. Під впливом різних факторів суспільства частково

¹ Інститути, орієнтовані на організацію колективної праці, де ключовим мірилом ефективності були колективні здобутки.

² Інститути, орієнтовані на забезпечення умов для самоорганізації індивідуальної праці.

Ц и т у в а н н я: Сердюк О.С. Феномен подвійних організацій як негативний наслідок інституціонального переходу України. *Економіка України*. 2020. № 6. С. 60—72. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2020.06.060>

або повністю змінювали інституціональні орієнтири, що призводило до зміни норм і правил упорядкування їхнього життя (зміни формальних інститутів держави). Як правило, процес зміни не обходився без ускладнень, що зумовлювалося відсутністю досвіду розбудови нових інститутів та несприйняттям змінених правил і норм частиною суспільства (у випадку часткової зміни інституціональних орієнтирів). З цієї проблемою зіткнулась і Україна у 1991 р., коли після проголошення незалежності було визначено засади соціально-економічної політики, що передбачали вільне підприємництво в умовах ринкової економіки.

Сьогодні проблему відсутності досвіду розбудови індивідуалістичних інститутів в Україні частково вирішено за рахунок залучення іноземних консультантів і переймання досвіду постсоціалістичних європейських країн. Однак проблема несприйняття індивідуалістичних інститутів частиною населення залишається актуальною й дотепер. Таке несприйняття зумовлює виникнення ряду соціально-економічних проблем, однією з яких є подвійні організації³.

Проблеми інституціонального переходу постсоціалістичних країн досліджували переважно вчені інституціональної школи економіки. Зокрема, Е. Фурботн і Р. Ріхтер приділяли увагу питанням трансакційного капіталу і правам власності в умовах переходу від соціалістичної системи до ринкового господарства [1]. Нобелівський лауреат з економіки К. Ерроу досліджував питання морального ризику, пов'язаного з прихованою інформацією соціалістичних економік, що мало фундаментальне значення для проблеми постконтрактного опортунізму (актуальної і для капіталістичних економік) [2]. Однак проблема подвійних організацій, яка є важливою в контексті трансакційного капіталу, прав власності та прихованої інформації, інституціоналістами не розглядалася.

Отже, **мета статті** — виявити і обґрунтувати чинники формування та наслідки прояву феномену подвійних організацій в умовах сучасного інституціонального переходу України.

ЕВОЛЮЦІЯ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОГО СЕРЕДОВИЩА УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ПЕРЕДУМОВ ПОЯВИ ПОДВІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Для інституціонального середовища України є характерною диференційована система уявлень щодо принципів створення та розподілу суспільного продукту. Така диференціація, зумовлена історико-культурною спадщиною України, а саме тривалим впливом *інституціонально різновекторних культур*⁴ на населення, що проживало на її сучасних теренах. Тривалість перебування під впливом певних інституціональних культур (у полі інституціонального середовища країн, до яких належали українські землі), зміни інституціонального вектора (формальний перехід земель під юрисдикцію інших країн, чиє інституціональне середовище має фундаментальні відмін-

³ Організація — це група осіб, об'єднаних для досягнення певної мети. Під подвійною організацією розуміється об'єднання осіб у рамках офіційної організації (zareєстрованої), які, поряд з офіційно задекларованою діяльністю, досягають власних опортуністичних цілей, використовуючи ресурс офіційної організації.

⁴ Під інституціональною культурою мається на увазі система уявлень про впорядкування суспільного життя, яка сформувалася під впливом інституційного середовища.

ності) визначили світогляд сучасних українців. Як наслідок, в Україні сформувалося *інституціональне середовище*⁵, для якого є характерним симбіоз різновекторних моральних, етичних і поведінкових норм.

Українські землі є унікальними з точки зору географічного положення. Від початку масового заселення вони перебували на стику різних культур (європейської, азійської, тюркської тощо), що безпосередньо вплинуло на формування неоднорідного світогляду серед населення. Фундаментальні інституціональні відмінності стали викристалізовуватися близько 300 років тому, коли на зміну феодальним відносинам почали приходити (період настання був поступовим) дві антагоністичні форми правління — парламентаризм і абсолютизм. У суспільствах, де аристократія та буржуазія мали певний політичний вплив, виникали окремі форми парламентаризму⁶, що посприяло становленню в них індивідуалістичного інституціонального середовища⁷. В умовах абсолютної влади монарха (абсолютизму) зароджувалося колективістське інституціональне середовище, яке хоча і спиралося певним чином на владу аристократії, не зазнавало впливу її інтересів. Суспільство консолідувалося навколо особи монарха, що зумовлювало усвідомлення колективного буття.

Інститути, що виникали в Європі на початку XVIII ст., являли собою лише зародки індивідуалізму та колективізму в сучасному розмінні цих слів. Так, на ранніх етапах індивідуальна господарська діяльність була прерогативою аристократії та буржуазії⁸, а усвідомлення індивідуалістичного буття походило від належності до певної локальної групи (маєтки, мануфактури тощо). Колективістська ментальність, у свою чергу, походила, радше, не від усвідомлення суспільних вигід, а від містифікованого⁹ служіння монарху. Крім того, на колективістській ментальності позначилася відсутність для більшої частини населення індивідуальних прав і свобод, що робило пересічного громадянина залежним від решти суспільства, яке також повністю залежало від волі монарха. Виходячи з цього, інститути, які домінували в Європі від XVIII до початку XX ст., визначено як протоіндивідуалістичні¹⁰ та протоколективістські¹¹ (тобто первинні).

⁵ Сукупність формальних і неформальних норм і правил упорядкування суспільного життя.

⁶ Маються на увазі форми як з високим (Велика Британія, Річ Посполита), так і з низьким (дореволюційна Франція, Угорщина) ступенем влади парламенту.

⁷ Аристократія та буржуазія були зацікавлені в збереженні свого політичного впливу, який походив від їхніх індивідуальних матеріальних здобутків. Виходячи з власних інтересів, вони намагалися забезпечити на політичному рівні розвиток індивідуалістичних форм господарювання.

⁸ Доступ пересічного громадянина до індивідуалістичної господарської діяльності обмежувався відсутністю стартового капіталу та ускладненим доступом на ринок (перепони створювали діючі на ринку підприємці, тобто буржуазія).

⁹ Думка про те, що монарх є богообраним, спонукала суспільство до беззаперечного виконання його волі. Таким чином, суспільство очікувало «сходження божественної благодаті» як винагороди за служіння монархові.

¹⁰ Під протоіндивідуалістичними інститутами маються на увазі первинні умови, що спричинили появу повноцінних індивідуалістичних інститутів. До таких умов можна віднести економічні свободи (право вести самостійну господарську діяльність для широкого кола осіб або невеликих груп) у пізньофеодальній та постфеодальній Європі.

¹¹ Під протоколективістськими інститутами маються на увазі первинні умови, що спричинили появу колективістських інститутів. До таких умов можна зарахувати обмежені (або відсутні) права власності для переважної більшості населення. Як наслідок, у пересічного члена суспільства була відсутня індивідуальна самоідентифікація як «самостійного гравця», що робило його залежним від суспільства.

Протягом останніх 300 років населення території сучасної України знавало впливу як індивідуалістичних, так і колективістських інститутів, що зумовлювалося перебуванням земель у складі держав з відповідним інституціональним середовищем. З плином часу змінювалася сукупна частка територій, що перебували під впливом певних інститутів (табл.), допоки у 1945 р. всі території теперішньої України не потрапили під владу Радянського Союзу з його зрілими колективістськими інститутами.

Тривале перебування населення України під впливом різновекторних інститутів диференціювало систему уявлень щодо принципів створення та розподілу суспільного продукту. Період перебування всіх українських земель під владою Радянського Союзу (загалом 46 років) не призвів до остаточного прийняття населенням колективістських ідей. Світогляд мешканців Західної України, які раніше перебували під впливом індивідуалістичних інституціональних культур, здебільшого не змінився. Пристосовуючись до колективістського інституціонального середовища (у деяких випадках мав місце відкритий супротив), вони продовжували сприймати індивідуалістичну діяльність як найвищий прояв справедливого та ефективного суспільства. Радянська влада, у свою чергу, шляхом пропаганди намагалася створити картинку суспільного неприйняття такого роду інакомислення, тавруючи відщепенців як «куркулів» та «буржуїв».

Слід зауважити, що на формування індивідуалістичного та колективістського світогляду серед населення України впливало не лише формальне інституціональне середовище¹² держави, з якої вони походили. Характер діяльності та місце проживання певним чином також позначалися на формуванні світогляду. Через наближеність до адміністративних органів управління та концентрацію підприємств з високою взаємозалежністю виробництва (фабрики) міське населення (особливо його незаможна частина) було більш схильним до колективістського мислення. Найбільшою мірою таке мислення було притаманне пролетаріату, який, відповідно до теорії К. Маркса, мав стати рушійною силою соціалістичної революції. Для сільського населення, з притаманними йому автономним господарством¹³ і відокремленістю поселень, було характерне індивідуалістичне мислення¹⁴.

З активізацією процесів переселення сільських мешканців до великих міст на початку 1950-х років¹⁵ (яке триває й до сьогодні) відбулася дифузія світоглядів, що певним чином послабило регіональну диференціацію уявлень щодо принципів створення та розподілу суспільного продукту.

Попри тривалість процесів внутрішньої міграції, регіональний чинник надалі зумовлює антагонізм світогляду. Відтак, нині від мешканців Східної та Центральної України можна почути вимоги до влади на кшталт «Дайте нам роботу!», тоді як мешканці Західної України, які потерпають від тих самих проблем, вимагають «Дайте нам працювати!»¹⁶. Наведені фрази наочно демонструють фундаментальні відмінності у світогляді населення України. У першому випадку

¹² Комплекс формальних індивідуалістичних інститутів держави.

¹³ Як правило, селянин не потребував сторонньої допомоги в господарстві. З огляду на це, отримувана ним господарська продукція була продуктом праці однієї особи (або сім'ї).

¹⁴ Мається на увазі період після скасування кріпосного права.

¹⁵ У цей період було скасовано заборону на переїзд для селян.

¹⁶ Наведені твердження не базуються на результатах соціологічних досліджень, натомість відображають суб'єктивні висновки автора, що походять з особистих спостережень.

Належність нинішніх регіонів України до різних державних утворень у період 1700—1924 рр.

Роки	Державне утворення	Частка території (%)	Регіони	Державне утворення	Частка території (%)	Регіони
1700	Річ Посполита	36	Галичина, Волинь, Поділля, Полісся Закарпаття	Російська імперія	35	Слобожанщина, Наддніпрянщина, Запоріжжя
1776	Угорське королівство	2	Волинь, Поділля, Полісся	Османська імперія	27	Таврія, Південна Бессарабія, Крим
1800	Угорське королівство	28	Закарпаття, Галичина	Російська імперія	44	Слобожанщина, Наддніпрянщина, Запоріжжя, частина Таврії
	Угорське королівство	10	Закарпаття, Галичина	Кримське Ханство	12	Крим, частина Таврії
	Угорське королівство	11	Закарпаття, Галичина	Османська імперія	6	Південна Бессарабія
1900	Австро-Угорська імперія	11	Закарпаття, Галичина	Російська імперія	86	Слобожанщина, Наддніпрянщина, Запоріжжя, Таврія, Крим, Волинь, Поділля, Полісся
1924	Польща	12	Галичина, Волинь, Західне Полісся	Османська імперія	3	Південна Бессарабія
	Румунія	4	Буковина, Південна Бессарабія	Російська імперія	89	Слобожанщина, Наддніпрянщина, Запоріжжя, Таврія, Крим, Волинь, Поділля, Полісся, Бессарабія
	Чехословацька	2	Закарпаття	СРСР	82	Слобожанщина, Наддніпрянщина, Запоріжжя, Таврія, Крим, Поділля, Східне Полісся

Джерело: складено автором.

люди мислять категоріями колективістських інститутів, вважаючи, що делеговані ними представники влади мають вирішувати питання, пов'язані з широким перерозподілом суспільного продукту¹⁷, зокрема, у частині створення засобів виробництва. У сучасних соціально-економічних умовах таке бачення є оманливим, оскільки в демократичних суспільствах з ринковою економікою (офіційно декларована політико-економічна система України) безпосереднє створення засобів виробництва виходить за межі компетенції державної влади.

Вимоги іншої частини населення випливають з уявлень про господарську самодостатність кожного окремого індивіда. Отже, люди, мислячи категоріями індивідуалістичних інститутів, усвідомлюють, що рівень їхнього власного матеріального добробуту залежить від їхніх власних організаційних, аналітичних та професійних здібностей, застосування яких держава певним чином обмежує (через монетарну та фіскальну політику, яка не є сприятливою для їхньої індивідуальної діяльності¹⁸). Цим зумовлюються вимоги «Дайте нам працювати!», тобто «Створіть умови, щоб ми могли максимально ефективно реалізувати наші здібності».

Слід зауважити, що, попри наявність в Україні комплексу формальних індивідуалістичних інститутів, ряд організацій неформально підтримують колективістські погляди серед своїх працівників. Апелюючи до «ефективності» колективістських методів організації праці, які виключають індивідуальні здобутки на користь колективних¹⁹, керівні особи (або інші особи, асоційовані з організацією) схиляють працівників до колективної роботи. Як правило, мотивом таких вчинків є не усвідомлення ефективності колективної діяльності, а намагання привласнити більшу частку результатів праці асоційованими з організаціями особами (керівниками, уповноваженими представниками, формальними та неформальними лідерами тощо). В інституціональній економіці таке явище дістало назву «проблема безбілетника». Таке привласнення може відбуватися з огляду на неявний характер внесків членів організації²⁰, які приймають колективістську модель виробництва.

НАСЛІДКИ ВИНИКНЕННЯ ПОДВІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ: ТЕОРЕТИЧНИЙ ДИСКУРС

За відсутності інституціональної рівноваги²¹ виникає ситуація, коли звичні норми та правила діяльності організацій не відповідають формальним ви-

¹⁷ Під широким перерозподілом суспільного продукту мається на увазі державне фінансування програм та проєктів, що виходять за межі компетенції типової капіталістичної держави. Наприклад, будівництво промислових підприємств виходить за межі компетенції типової капіталістичної держави, оскільки цілепокладанням капіталістичної системи є створення сприятливих умов для залучення приватного капіталу у відповідний сектор, а не зведення безпосередньо об'єкта. Протилежні дії несуть із собою загрозу корупції.

¹⁸ Пропозиції щодо зміни фіскальної та монетарної політики є окремою темою.

¹⁹ Результат діяльності такої організації подається як наслідок праці всього колективу, а не сукупності окремих осіб.

²⁰ У випадку представлення результатів діяльності організації як наслідку праці всього колективу неможливо виокремити внесок кожного працівника, а отже, найбільший зиск (вплив, авторитет, пошана, матеріальна винагорода тощо) отримують особи, асоційовані з організацією.

²¹ Інституціональна рівновага — стан, за якого світогляд членів організації відповідає інституціональному устрою держави.

могам, тобто професійне бачення членів організації суперечить вимогам, які висувають нові інститути. У такому випадку члени організації дістають можливість маніпулювати усталеними правилами та формальними нормами. Так, у процесі переходу від соціалістичної (планової) до ринкової моделі господарювання організації здобувають часткову або абсолютну форму самоврядування²². За таких умов посадова особа (у випадку державних організацій) набуває широких організаційних повноважень, які зазвичай намагається використати у власних інтересах шляхом підтримки звичної для себе моделі управління (централізованої, командно-адміністративної). Однак у нових інституціональних умовах жорсткі командно-адміністративні методи управління перестають діяти, оскільки члени організації, які позбавлені додаткових стимулів дотримуватися старої моделі відносин, мають можливість апелювати до формальних інституціональних принципів (які суперечать нав'язуваному методу управління), що суттєво знижує діапазон використання їхньої праці в інтересах посадової особи. Відтак, остання схиляється до розбудови всередині організації неформальної моделі відносин «принципал — агент».

Маючи повноваження розподіляти ресурс організації, принципал (посадова особа) створює стимули, які спонукають агентів (пересічних працівників) до роботи в інтересах принципала, що зазвичай суперечить інтересам організації. У таких випадках створювані принципалом стимули не відповідають формальному інституціональному середовищу організації²³, через що виникають неформальні агентські витрати. М. Дженсен і В. Меклінг визначають агентські витрати як суму витрат принципала на моніторинг діяльності агента, витрат агента, пов'язаних із здійсненням заставних гарантій²⁴, та остаточних втрат принципала [3]. Відтак, виникають додаткові трансакційні витрати, які, поряд з диференціацією бенефіціарів здобутків організації²⁵, знижують ефективність її роботи.

З формуванням моделі відносин «принципал — агент» виникає неформальна організація, яка не регулюється офіційними державними інститутами. Відтак, у межах єдиної ресурсної бази постає подвійна організація, де формальна її сторона працює за цільовим призначенням, а неформальна — в інтересах принципала. Така організація несе подвійні трансакційні витрати, що зменшує її суспільну корисність²⁶.

Частина трансакційних витрат неформальної організації включає в себе витрати на підтримку і використання неформальних інститутів (зокрема, відносин «принципал — агент») організації. Інша частина — це витрати на надання неформальній діяльності формальних ознак, тобто направлення

²² Абсолютна форма самоврядування виникає у випадку приватизації підприємств.

²³ Маються на увазі формальні норми та правила організації.

²⁴ Заставні гарантії — це те, чим ризикує агент (репутація, гроші тощо) у випадку невиконання своїх зобов'язань перед принципалом.

²⁵ За умови існування моделі відносин «принципал — агент» продуктивні сили організації починають діяти у двох напрямках — в інтересах принципала і в інтересах офіційного органу (або особи), яка є засновником організації. Як наслідок, відбувається диференціація бенефіціарів здобутків організації.

²⁶ Мається на увазі суспільна корисність у цілому, оскільки для принципалів та агентів існування подвійної організації є вигідним.

ресурсу на приведення неформальної діяльності до формальних вимог організації²⁷. У протилежному випадку організація може бути ліквідована як така, що не відповідає своєму призначенню.

В умовах відсутності інституціональної рівноваги, які наразі є характерними для України, різкий перехід до абсолютних індивідуалістичних інститутів призведе до збільшення кількості подвійних організацій. З різким зменшенням участі держави у соціально-економічному житті суспільства частка громадян (переважно колективістських поглядів), які до цього працювали в організаціях із централізованою державною формою управління, дотримуватимуться звичних для них методів роботи і в подальших індивідуалістичних інституціональних умовах. Як приклад можна навести період 1980—1990-х років, коли із зменшенням участі держави в соціально-економічному житті суспільства почали масово виникати неформальні організації, одна частина з яких перебирала на себе функції держави²⁸, а інша продовжувала дотримуватися централізованих форм організації праці (при офіційному збільшенні повноважень проміжних та виконавчих ланок організації), але вже в інтересах посадових осіб²⁹.

Зважаючи на імовірність істотного збільшення кількості неформальних організацій внаслідок кардинальної трансформації інституціонального середовища (у бік індивідуалізму), можна очікувати низької віддачі (з високою імовірністю вона може бути негативною) від трансакційного капіталу³⁰. Отже, трансакційні витрати на створення і підтримку індивідуалістичних інститутів перевищуватимуть чисті вигоди від їх впровадження.

Трансакційний капітал набуває виняткового значення в умовах інституційного переходу. Саме він є тим фактором, який не враховують дослідники неокласичних економічних поглядів, наполягаючи на швидкому і всеосяжному перенесенні індивідуалістичних інститутів на колективістські суспільства. Інституціоналісти в більшості своїй визнають факт існування трансакційного капіталу та його впливу на ефективність інституціональних перетворень. Зокрема, Е. Фуруботн і Р. Ріхтер наголошують, що «поняття трансакційного капіталу становить особливий інтерес при розгляді теорії економічного переходу від соціалістичної системи до ринкового господарства» [1, с. 65].

Слід зауважити, що зростання трансакційних витрат не обов'язково є негативним явищем для економіки в цілому. Як показують дослідження Д. Норта

²⁷ Діяльність організації в інтересах принципала має формально узгоджуватися з діяльністю організації, що відповідає її офіційному призначенню. У процесі підлаштування неформальної діяльності під формальну організація несе додаткові трансакційні витрати.

²⁸ Як приклад можна навести рекет, що виконував функцію стягнення «податків» та «захисту» приватних підприємств, тобто дублював функції фіскальних і силових державних органів.

²⁹ Керівники великих підприємств здобували для себе політичний вплив, користуючись обмеженням повноважень державних органів щодо регулювання кадрової політики на підпорядкованому їм підприємстві. Отже, процедуру зняття керівника державного підприємства було ускладнено, що надавало останньому впливу як усередині, так і за межами підприємства.

³⁰ Трансакційний капітал включає в себе капітальні інвестиції (основний трансакційний капітал) на організацію ринків, фірм, державний устрій, а також оборотний капітал (оборотний трансакційний капітал), витрати якого необхідні для підтримки поточного функціонування ринку та політичних систем [1].

і Дж. Волліса [4], у період 1870—1970 рр. частка трансакційних витрат у США зросла із 26,09 до 54,71% кінцевої вартості продукту. Автори роблять висновок, що таке зростання стало наслідком збільшення масштабів спеціалізації та поділу праці в економіці. У кількісному вимірі переваги спеціалізації та поділу праці переважували зростаючі трансакційні витрати. Таким чином, із зростанням трансакційних витрат більшою мірою зростала їх рентабельність.

В умовах інституційного переходу української економіки не можна очікувати зростання рентабельності трансакційних витрат, принаймні, у короткостроковій перспективі. Навпаки, з огляду на високу імовірність збільшення кількості подвійних організацій, слід очікувати відчутного зниження рентабельності трансакційних витрат.

Із зміною поколінь, які формуватимуть власний світогляд у новому (індивідуалістичному) формальному інституціональному середовищі³¹, можна очікувати як зниження трансакційних витрат, так і підвищення їх рентабельності. Передбачається, що майбутнє покоління працівників, зростаючи в нових інституціональних умовах, поділятиме формальні ідеї впорядкування суспільного життя. Відтак, у них буде сформовано певну модель світогляду, відповідно до якої опортунізм (у найбільш позитивному значенні цього слова) узгоджуватиметься з інституціональними умовами. Отже, вони матимуть можливість реалізовувати власні інтереси в законний спосіб³². За таких обставин зникатимуть передумови до створення подвійних організацій.

Однак такий висновок не є очевидним, оскільки існує ризик того, що вплив старшого оточення (у родині, на роботі тощо), для якого є характерними колективістські (централізовані) погляди, може позначитися на світогляді молодшого покоління. У такому випадку молодше покоління або абсолютно переймає модель поведінки старшого, або у власних інтересах маніпулюватиме інституціональними розбіжностями формальної та неформальної організації. Наприклад, такі люди можуть протестувати проти існування неформальної організації, допоки не потраплять на верхні щаблі моделі відносин «принципал — агент». У разі ж потрапляння вони всіляко захищатимуть інституціональний устрій неформальної організації.

Отже, зважаючи на високі ризики зростання трансакційних витрат (унаслідок збільшення кількості неформальних організацій) та невизначеність ситуації стосовно досягнення інституціональної рівноваги у довгостроковому періоді, можна зробити висновок про недоцільність швидкого впровадження в Україні абсолютних індивідуалістичних інститутів³³.

УРЕГУЛЮВАННЯ ПРОБЛЕМИ ПОДВІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В МЕЖАХ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОГО ПЕРЕХОДУ УКРАЇНИ

Світовий досвід показує, що країни з індивідуалістичною економікою досягають більших успіхів у питаннях матеріального забезпечення та соціального захисту населення. Індивідуальний опортунізм у цьому випадку відіграє ключову

³¹ Комплекс формальних інститутів.

³² У даному випадку, радше, змінюватимуться інтереси, аніж спектр допустимих дій.

³³ Маються на увазі інститути, що передбачають мінімальне втручання держави (див. більше [1]).

чову роль, оскільки саме він є тією силою, яка спонукає людину до раціоналізації праці, інновацій та самовіддачі. Однак опортунізм в індивідуалістичних суспільствах не є тотожним опортунізму колективістських, а тим більше, змішаних суспільств³⁴. Суспільство, керуючись різними стимулами, мотивами та бажаннями (маються на увазі змішані суспільства), що походять від інституціональних умов, в яких формувалася світогляд певних індивідів, вступає в дисонанс з інституціональним середовищем. Відтак, не можна очікувати, що ефект від впровадження індивідуалістичних інститутів в Україні буде тотожним ефекту, що спостерігається в інших розвинутих країнах (з індивідуалістичною економікою), де інститути є квінтесенцією суспільного опортунізму. Отже, інститути забезпечують умови для реалізації індивідуальних інтересів громадян. Власне, вони і виникли як компроміс суспільства щодо правил і норм забезпечення їхніх інтересів — на відміну від постсоціалістичних країн, де такі правила та норми фактично були нав'язані ззовні³⁵.

Можна припустити, що у статичних інституціональних умовах поляризація світогляду українського суспільства поступово зміщуватиметься в бік індивідуалізму. Однак цей процес може розтягнутися на багато десятиліть, оскільки, по-перше, ряд організацій офіційно дотримуються колективістської моделі організації праці (згідно із статутом), по-друге, неформальні організації мають потенціал до самовідтворення колективістської системи.

З урахуванням нездатності теперішніх інститутів забезпечити ефективний перехід до індивідуалістичної моделі впорядкування суспільного життя та недоцільності швидкого впровадження комплексу індивідуалістичних інститутів (для досягнення цієї мети), на місцях (у громадах, областях) рекомендовано здійснювати політику, спрямовану на формування індивідуалістичного мислення серед населення³⁶. Паралельно рекомендовано поступово децентралізувати³⁷ формально колективістські організації, зберігаючи при цьому контроль за дотриманням вимог децентралізації³⁸.

Слід зауважити, що з метою недопущення посилення централізації та задля запобігання придушенню індивідуальної ініціативи державний контроль за організаціями повинен мати партнерський характер, тобто державі слід створити умови, за яких потенційний (або фактичний) принципал, не буде зацікавлений у налагодженні (або збереженні) неформальних агентських відносин³⁹. Натомість він матиме більшу вигоду від партнерських відносин з державою, модель яких буде несумісною з неформальними відносинами «принципал — агент» усередині організації.

³⁴ Мається на увазі стан, за якого інтереси та допустимі норми (неформальні) дії в суспільстві є різними.

³⁵ Незважаючи на тривалий історичний період перебування більшості постсоціалістичних країн у протоіндивідуалістичних інституціональних умовах, світогляд частини населення було змінено внаслідок соціалістичної пропаганди. Відтак, не можна говорити про теперішній компроміс суспільства щодо правил і норм забезпечення їхніх інтересів.

³⁶ Пропагування індивідуальної відповідальності, чітке розмежування повноважень у виробничій та соціальній сферах тощо.

³⁷ Надавати більше повноважень та свободи дій працівникам і службовцям.

³⁸ Слід зауважити, що такі дії є можливими лише щодо державних організацій.

³⁹ Розробка інституціональних заходів, спрямованих на нівелювання моделей відносин «принципал — агент», є темою окремого дослідження.

Змусити керівника організації (або іншу посадову особу) відмовитися від моделі відносин «принципал — агент» може усвідомлення вигід партнерства з державними органами (це можуть бути інвестиційні проекти, гранти тощо). Аргументом на користь відмови мають стати трансакційні витрати партнерства, які будуть нижчими за агентські витрати. Отже, держава має створити такі умови партнерства, за яких керівникові організації буде вигідніше співпрацювати з державними органами, ніж утримувати агентську мережу. Складність досягнення цієї мети залежить від ступеня вимог, які висувають потенційні агенти принципалові. Із зростанням економіки вимоги в цілому стають дедалі вищими, що грає на користь державі⁴⁰.

Слід зауважити, що наведені рекомендації орієнтовано на організації державної форми власності (з певним рівнем самоврядування на кшталт відокремлених підприємств). Імовірність існування подвійних організацій в рамках приватного сектору залежить від їх форм власності. На невеликих підприємствах, де власник є безпосереднім керівником, імовірність виникнення подвійної організації є низькою з огляду на масштаби ієрархії та мотивацію керівників (власників) до контролю. Відносно таких підприємств приватна власність, поряд з ринком праці, врегульовує проблему подвійних організацій. Щодо великих підприємств із спільною формою власності (акціонерні товариства, корпорації тощо) проблема є більш складною, оскільки відокремлення власності від керівництва апріорі несе із собою загрозу виникнення моделі відносин «принципал — агент». До сьогодні інституціональна економічна наука не розробила єдиного ефективного інструменту нівелювання загроз виникнення моделі відносин «принципал — агент» на таких підприємствах.

ВИСНОВКИ

Актуальність проблеми подвійних організацій дискредитує позицію окремих сучасних політиків та економістів щодо беззастережного перенесення в Україну індивідуалістичних інститутів розвинутих капіталістичних країн. З огляду на потенційні ризики і загрози, можна зауважити, що самого лише перенесення інститутів замало. Вони мають знаходити розуміння в суспільстві, отже, відповідати консолідованим уявленням про справедливість і раціональність їх змісту. У протилежному випадку виникатимуть проблеми, пов'язані з небажанням частини суспільства грати за встановленими правилами та нормами. У разі подвійної організації проблема походить від хибного (з інституціональної точки зору) сприйняття керівниками місії, цілей і стратегії організації.

В умовах високої неоднорідності світогляду суспільства проблему інституціонального переходу (яка зумовлює появу подвійних організацій) слід вирішувати не зовнішнім, а внутрішнім спонуканням до змін. Таким

⁴⁰ Із зростанням економіки збільшується кількість високооплачуваних робочих місць. Відтак, принципал має запропонувати агентові більший розмір винагороди. В іншому випадку під дисциплінарним тиском принципала (як методу схилення агента до співпраці) агент може змінити місце роботи. За таких умов держава може схилити керівників організації до співпраці меншим коштом.

чином, зміни у світогляді мають бути не наслідком, а причиною появи нових інститутів. Відтак, стратегія інституціонального переходу повинна включати заходи щодо стимулювання індивідуалістичних відносин усередині організації, що сприятиме ефективному застосуванню зрілих індивідуалістичних інститутів у майбутньому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Фуруботн Э., Рихтер Р. Институты и экономическая теория ; [пер. с англ.] ; [под ред. В.С. Каткало и Н.П. Дроздовой]. — СПб. : Издательский Дом Санкт-Петербургского государственного университета, 2005. — 702 с.
2. Arrow K.J. The Economics of Agency. In: Principals and Agents: The Structure of Business ; [J.W. Prattand, R.J. Zeckhauser, eds.]. — Boston : Harvard Business School Press, 1985. — P. 37—51.
3. Jensen M.C., Meckling W.H. Rights and Production Functions: An Application to Labor-Managed Firms and Codetermination // *Journal of Business*. — 1979. — No. 52. — P. 469—506.
4. Wallis J.J., North D. C. Measuring the Transaction Sector in the American Economy, 1870—1970. In: Long-Term Factors in American Economic Growth. Studies in Income and Wealth ; [S.L. Engerman, R.E. Gallman, eds.]. — Chicago and London : University of Chicago Press, 1988. — No. 51. — P. 95—161.

Стаття надійшла 25.02.2020

REFERENCES

1. Furubotn E., Richter R. Institutions and Economic Theory: The Contribution of the New Institutional Economics. V.S. Katkalo, N.P. Drozdovoi (Eds.). Saint Petersburg, Publishing House of the Saint Petersburg State University, 2005 [in Russian].
2. Arrow K.J. The Economics of Agency, in: Principals and Agents: The Structure of Business. J.W. Prattand, R.J. Zeckhauser (Eds.). Boston, Harvard Business School Press, 1985, pp. 37—51.
3. Jensen M.C., Meckling W.H. Rights and Production Functions: An Application to Labor-Managed Firms and Codetermination. *Journal of Business*, 1979, No. 52, pp. 469—506.
4. Wallis J.J., North D.C. Measuring the Transaction Sector in the American Economy, 1870—1970, in: Long-Term Factors in American Economic Growth. Studies in Income and Wealth. S.L. Engerman, R.E. Gallman (Eds.). No. 51, 1988. Chicago and London, University of Chicago Press, pp. 95—161.

Received on February 25, 2020

Oleksandr Serdiuk, PhD (Econ.),
Senior Researcher of the Department
of Perspective Development of Fuel and Energy Sector,
Institute of Industrial Economics of the NAS of Ukraine,
2, Marii Kapnist St., Kyiv, 03057, Ukraine

THE PHENOMENON OF DOUBLE ORGANIZATIONS AS A NEGATIVE CONSEQUENCE OF THE INSTITUTIONAL TRANSITION OF UKRAINE

The institutional environment of Ukraine is analyzed. It is established that it is characterized by a symbiosis of different moral, ethical and behavioral norms. It is substantiated that the formation of individualistic and collectivist worldview among the population of Ukraine was influenced not only by the formal institutional environment of the state from which it originated, but also by the nature of activity and place of residence. The fundamental differences in the worldview of the population of Ukraine are analyzed.

The institutional preconditions for the emergence and existence of dual organizations in the transition from a socialist system to a market economy are revealed. It is determined that there is no institutional balance in Ukraine, as a result of which the usual norms and rules of activity of organizations do not meet the formal requirements. An informal model of the «principal-agent» relationship is described. It is hypothesized that a sharp transition to absolute individualistic institutions will lead to an increase in the number of double organizations. Given this likelihood of a radical transformation of the institutional environment, low returns on transaction capital should be expected, at least in the short run. With the change of generations, which will form their own worldview in the new (individualistic) formal institutional environment, we should expect both a reduction in transaction costs and an increase in their profitability. It is revealed that in the conditions of institutional transition transaction capital acquires exceptional importance.

Recommendations for resolving the problem of dual organizations within the institutional transition of Ukraine are given. It is proposed to apply a set of measures to strengthen state control over organizations where there is actually a model of relations «principal-agent» or a threat of one emerging. State control over organizations must be of a partnership nature. At the same time, it is recommended to gradually decentralize formally collectivist organizations, while maintaining control over compliance with decentralization requirements.

It is substantiated that the strategy of institutional transition should include measures to stimulate individualistic relations within the organization, which will contribute to the effective use of mature individualistic institutions in the future.

Keywords: *institutes; institutional environment; worldview; organizations; society; transaction costs; transaction capital.*